

Mirna Bičanić
Biškupec breg 8b, Zagreb
mirnabicanic882@gmail.com

VULGARNI LATINSKI NA EPIGRAFSKIM SPOMENICIMA NA PODRUČJU DACIJE U USPOREDBI S RUMUNJSKIM

U radu se opisuje stanje istraženosti epigrafskog materijala na području rimske provincije Dacije, te moguća veza pronađenih vulgarnolatin-
skih inovacija sa suvremenim rumunjskim jezikom. Navode se epigraf-
ski spomenici uključeni u razne baze podataka – prije svega votivni
i pogrebni spomenici, također i tzv. *tabulae ceratae*, odnosno ‘voštane
pločice’ iz rimskog rudarskog naselja *Alburnus Maior* te malobrojne
pronađene *tabellae defixionis*, odnosno ‘pločice za proklinjanje’. Potom
slijedi analiza vulgarnolatin-
skih karakteristika epigrafskog materija-
la pronađenog u Daciji s fonološke, morfološke, sintaktičke i leksičke
strane te njihov odraz, odnosno veza sa stanjem u suvremenom rumunj-
skom jeziku.

1. Uvod

1.1. Dosadašnja istraživanja

Proučavanje epigrafskih spomenika s područja Dacije temelji se na tri temeljna djela za razumijevanje epigrafske građe na tlu Dacije. Prvo djelo je P. Drăgoiescu: *Limba Latină pe inscripțiile din Dacia. Contribuții epigrafice*. Ono uključuje četiri poglavlja koja su usredotočena na fonetiku, morfolo-
giju, sintaksu i leksik. Drugo djelo je S. Stati: *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor* koje se koristi natpisima objavljenima u CIL (*Corpus Inscriptionum Latinarum*) i u mnogim specijaliziranim časopisima. Treće djelo je H. Mihăescu: *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*. To je djelo referentna točka za jezičnu analizu epigrafskih djela iz Dacije. Osim ta tri važna djela, valja spomenuti djela I. Fischer: *Latina dunareană. Întroducere*

în istoria limbii române i *Les substrats et leur influence sur les langues romanes: la Romania du Sud-Est* (Beu-Dachin 2014:35). G. Galdi je objavio *Grammatica delle iscrizioni latine dell'Impero (province orientali). Morfosintassi nominali* koja se između ostalog bavila i Dacijom (Beu-Dachin 2014:37), no nema nekog novijeg rada posvećenog samo Daciji osim knjige E. Beu-Dachin *Limba latina în inscripțiile din Dacia romană*.

Valja napomenuti da su djela spomenuta kao najvažnija za ovu tematiku starija od pola stoljeća, a neka su stara gotovo cijelo stoljeće, što upućuje i na zastarjelost njihovih nalaza. Drăgoiescu je tako objavio svoje djelo 1930. godine, Mihăescu 1960., a Stati 1961. godine.¹ Nakon toga, 2004. G. Galdi je objavio svoje djelo, a E. Beu-Dachin 2014. godine.² No, niti ta djela nisu u potpunosti istražila sve epigrafske spomenike – na primjer, voštane pločice iz mjesta *Alburnus Maior* nedostatno su i krnje obrađene, kao i glavnina epigrafske građe skupljene po raznim bazama podataka.

1.2. Baze podataka

Latinski natpisi iz Dacije uključeni u CIL objavljeni su u: CIL III, 1: između nos. 786 i 1640; CIL III, 2: 25 voštane tablice; CIL III, S1: između nos. 7624 i 8080; CIL III, S2-1: između nos. 12539 i 12644; CIL III, S2-2, između nos. 14465 i 14496. Ukupan broj natpisa u CIL-u nadilazi 1470. Korpus *Inscriptiones Daciae Romanae* (IDR) koji uključuje natpise iz CIL-a koji prethodno nisu bili objavljeni sadrži ukupno 3575 epigrafa, objavljenih redom: IDR I (55), IDR II (661), IDR III/1 (282), IDR III/2 (587), IDR III/3 (440), IDR III/4 (339), IDR III/5 (724+19 *inscriptiones alienae*) i IDR III/6 (468). Također, postoji *Inscriptiones Latinae Daciae* (ILD) koji uključuje 805 natpisa koji nisu bili dio IDR (Beu-Dachin 2014:36).

Osim toga, postoje mrežne epigrafske baze podataka od kojih je posebno korisna *Epigraphische Datenbank Heidelberg*, kao izvor podataka za sve provincije, te *Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby*, koji sadrži značajan broj natpisa iz cijelog rimskog carstva. Također, valja spomenuti i *epigraphy.packhum.org* čija se glavna *corpora* sastoje od sedam dijelova, preuzeta iz IDR-a, a natpisi su katalogizirani prema geografskoj odrednici: IDR I. *Diplomata militaria, tabulae ceratae*, IDR II. *Pars meridionalis*, IDR III, 1. *Dacia Superior. Pars occidentalis*, IDR III, 2. *Dacia Superior. Ulpia Traiana Dacica (Sar-*

¹ Postoji i manje djelo, na koje 24 stranice: *Inscriptii din Dacia – Inscriptions de Dacie* autora Ioan I. Russu iz 1959. godine, koje obrađuje votivne spomenike (njih 32) s područja Dacije s arheološke točke gledišta.

² Galdi je istražio preko 18 000 natpisa iz sljedećih provincija: Norika, Recije, Pannonije, Dalmacije, Dacije, Mezije, Tracije, Grčke, Male Azije, Sirije i Egipta.

mizegetusa), IDR III, 3. *Dacia Superior. Pars media*, IDR III, 4. *Dacia Superior. Pars orientalis* te IDR III, 5. *Dacia Superior. Apulum*. Osim tog korpusa, u istoj bazi podataka postoji još dvjestotinjak natpisa na latinskom i grčkom jeziku iz nešto kasnijeg razdoblja – od četvrtog do trinaestog stoljeća, pronađenih na tlu Rumunjske pod nazivom: *Inscriptiile grecești și latine din sec. IV–XIII descoperite în România [IGLRom]*.

Prema Beu-Dachin postoji ukupno oko 4500 latinskih natpisa s područja Dacije koji većinom pokazuju neki otklon od klasične norme. Valja reći da ih je manje nego u većini ostalih rimskih provincija, većinom su slabo ili neprohodno katalogizirani te prečesto izvan dometa filologa – čak ni autori koji su se njima bavili mahom nisu imali pristup IDR-u.³ Također, glavnina tih natpisa jako je loše i krnje očuvana, otvorena mnogim interpretacijama koje su često poprilično “navučene” prema onom ishodu koji zagovara pojedini filolog.

Najlakše pretraživa je baza podataka iz Heidelberga, no prilikom pretraživanja stječe se dojam da nisu uneseni svi natpisi (Beu-Dachin spominje njih 4500). Unese li se u njihovu tražilicu provincija Dacija, od 100. do otprilike 600. godine poslije Krista, dobiju se tek četiri stranice natpisa – ukupno 1367 natpisa, što je vrlo daleko od broja koji sugerira Beu-Dachin. Napravi li se isto takvo pretraživanje u bazi podataka *Clauss/Slaby*, dobiven broj od gotovo pet tisuća natpisa s područja Dacije upućuje na diskrepanciju s obzirom na broj koji sugerira Beu-Dachin. *Epigraphy.packhum.org* s druge pak strane ima katalogizirano više od tri tisuće natpisa s područja Dacije. Pritom treba uzeti u obzir da su se povijesne granice često mijenjale, da današnja granica ne uključuje Republiku Moldaviju i možda još neke predjele koji su u međuvremenu postali dio neke druge države.

1.3. *Tabulae ceratae*

Osim već spomenutog epigrafskog materijala, važan, a nedovoljno istražen izvor podataka o vulgarnom latinskom na području Dacije je i nalazište voštanih pločica – tzv. *tabulae ceratae* (načinjene u obliku triptiha) iz mjesta *Alburnus Maior* (danas Roșia Montană) iz drugog stoljeća poslije Krista.⁴ To je mjesto bilo naseljeno ilirskim rudarima koje su rimske vla-

³ Ni Stati ni Drăgoiescu nisu imali pristup IDR-u tako da su i njihove interpretacije često upitne (Beu-Dachin 2014:36).

⁴ Osim tog mjesta, također je pronađeno nešto voštanih pločica u okolnim mjestima *Cartum* i *Deusara*. Pločice spominju i niz toponima iz kojih su vjerojatno potekli ilirski rudari, odnosno mjesta *Caviretium*, *Sclaietae*, *Marcinium*, *Nocnetae*, *Tovetae*, *Geldonae*.

sti pozvale zbog njihove vještine u obradi i iskopavanju ruda.⁵ Pločice su bile iskopavane u periodu između 1786.–1855. godine, a u bivšim rudnicima otkriveno ih je oko 40.⁶ Pretpostavlja se da su tamo bile odložene u trenutku napada barbarskih naroda na područje Dacije (167.–170. godine poslije Krista). Sačuvano ih je ukupno 25, od kojih su tri u potpunosti očuvani triptisi.⁷ Načinjene su od drveta presvučena voskom, a većina njih čuva se u Transilvaniji, u Državnom povijesnom muzeju Transilvanije (*Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei*). Važne su zbog stupnja očuvanosti, a također pružaju i detaljan uvid u način života tog mjesta. Zbog svoga pravnog karaktera daju jasan uvid u porijeklo i razvitak rimskog radnog prava, kao i rimske legislacije u doba kasnog carstva na tlu rimske provincije Dacije. Neke od voštanih pločica spominju i *collegium* koji pruža pogrebnu pomoć (IDR I 31/CIL III, p. 924, I); druge svjedoče o prodaji općenito; također, neke svjedoče o otkupu robova – kako djece, tako i odraslih, te navode i cijene robova (IDR I 338/CIL III, p. 959, XXV – CIL III, p. 2215, ad n. XXV, p. 959; IDR I 37/CIL III, p. 940, VII – CIL III, p. 2215, ad n. VII, p. 943; IDR I 36/CIL III, p. 936, VI – CIL III, p. 2215, ad n. VI, p. 937).⁸ Neke su voštane pločice ugovori o posudbi novca (IDR I 43/2 /CIL III, p. 949 XII; IDR I 42/CIL III, p. 949 XI; IDR I 41/CIL III, p. 948 X; IDR I 40/CIL III, p. 948, IX; IDR I 33/CIL III, p. 930, III), neke su ugovori o sklapanju posla (IDR I 35/CIL III, p. 934, V). Jedna pak pločica (br. 46.) navodi listu namirnica potrebnih za gozbu koje je trebao *magister cenae* - na primjer, pet janjaca, jedan prašćić, bijeli kruh, povrće (IDR I 46/CIL III, p. 953, XV).⁹

1.4. *Tabellae defixionis*

Što se tiče tablica za proklinjanje (*tabellae defixionis*), pronađena je jedna zlatna u Dierni s urezanim kletvom na grčkom jeziku (PGM IV335 ff). Također, u Apulu (današnja Alba Iulia) 2007. godine prilikom iskopavanja nekropole pronađena je jedna metalna pločica na latinskom jeziku. Smješta se u razdoblje između drugog i trećeg stoljeća poslije Krista, a pronađena je u grobu odrasle osobe, umotana u odjeću pokojnika, s lijeve strane u području zdjelice. Tekst se javlja u 22 retka, a u svakom redu ponav-

⁵ U antičkim izvorima spominju se na tlu Dacije ova ilirska plemena: *Pirustae*, *Baridustae*, *Sardeates* i *Maniatae*.

⁶ Drugi izvori kažu 50.

⁷ Pronađena je i jedna na grčkom jeziku.

⁸ Riječ je o kupoprodajnom ugovoru kojim su se prodavali robovi, tzv. *tabella emptio*.

⁹ Preuzeto iz <https://epigraphy.packhum.org/regions/1673>; IDR I. Diplomata militaria, tabulae ceratae (pristupljeno 12. 4. 2021.).

lja se riječ „nomen“ iza koje slijedi ime u genitivu.¹⁰ Zabilježeno je nekoliko genitiva ženskih imena na *-es* u samome tekstu (*Clianes, Iulies, Valeries, Flavies Iulies, Aurelies, Iulies, Valeries*).¹¹ Nažalost, prvi dio teksta previše je oštećen da bi se mogao razaznati razlog proklinjanja (Bounegru-Németh 2013:238–242).

1.5. Rječnik epigrafskih natpisa s područja Dacije

Valja također reći da je od 2011. do 2016. godine u Rumunjskoj bio aktivan projekt sakupljanja i katalogiziranja latinskih natpisa sa svrhom formiranja rječnika epigrafskih natpisa s područja Dacije pod naslovom »Lexicon epigrafic al Daciei«. Pritom su se služili s CIL, ILS, IDR, ILD, AE. Prema tome načinjen je rječnik filološkog i povijesnog karaktera koji nudi pojedine riječi i pritom ispisuje sve natpise na kojima je pronađena pojedina riječ (na primjer, dan je primjer s gradom Sarmizegetusa u svim mogućim inačicama). Taj je leksikon objavljen u obliku istoimene knjige 2016. godine: »Lexicon Epigraphicon Daciae«, kao rad više autora koji su sudjelovali na projektu: Ioan Piso, Radu Ardevan, Carmen Fenechiu, Eugenia Beu-Dachin i Ștefania Lalu.¹²

¹⁰ [defi go NO-]

MEN MRRA
NOMEN CLIAN-
NES NOMEN IVLI-
ES NOMEN VA[LE]-
RIES NOMEN
FVSCENTIS NOMEN
[S]ARMATIONI[S]
NOMEN FILOM-
INI NOMEN CIRI-
[.]V VIANVI..
[..... NOMEN] CLINI
NOMEN FLAVIES
IVLIES NOMEN AU-
[RELI]ES NOMEN IVLI-
ES NOMEN NAV-
[I]NVI NOMEN
[.....] NOMEN

¹¹ Isti fenomen zabilježen je u Panoniji u većem broju, gdje je pronađeno 17 primjera takvih genitiva na *-es*.

¹² EPIGRAPHIC LEXICON OF DACIA <http://hiphi.ubbcluj.ro/Lexicon/> (pristupljeno 12. 4. 2021).

2. Analiza vulgarnolatinskog materijala

2.1. Primjeri fonoloških devijacija na natpisima u Daciji i njihov odraz u rumunjskom

2.1.1. Vokalske inovacije

Vokalizam vulgarnog latinskog na natpisima područja Dacije obilježavaju sljedeće inovacije, iza kojih slijedi prikaz njihova odraza u rumunjskom (Rosetti 1986:562):

a) nenaglašeno *i* alternira s *e*: *milis* = *miles* (Tudor 1957:48), Drobeta (Mihăescu 1960:65); nr. 336, Racovița, Rîmnicul Vilcea; *reddedisset* = *reddidisset* CIL III, *tabulae ceratae* I, 167. poslije Krista; *segnai* = *signavi* CIL III, *tabulae ceratae* XXV, 160. poslije Krista; *menesteriis* 7693 (Mihăescu 1960:65); *redded(it)* = *reddid(it)* IDR III/2, 337, Sarmizegetusa, 2/3 stoljeće poslije Krista; *mensis X* = *menses* ILD 716, Porolissum; *Mercureo* = *Mercurio* ILD 394, Alburnus Maior; *Deanae* IDR III/1, 78, Mehadia; IDR III/3 386, Alburnus Maior; IDR III/5, 52, Apulum; *sancta Deana* ILD 326 Germisara; *fecet* = *fecit* Protase, Gudea (Beu-Dachin 2014:62).

U suvremenom je rumunjskom posvjedočena ova inovacija kako je vidljivo na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *signare* u vulgarnolatinski *segnare*, što rezultira u dakorumunjskom kao *a însemna* (DEX 1998:536); također, sličan primjer nudi nam razvitak iz klasičnolatinskog *civitate* što rezultira u dakorumunjski *cetate* (Mihăescu 1960:66 – DEX 1998:165).

b) nenaglašeno *i* asimilirano u *u*: na području Dacije nema posvjedočenog primjera ove pojave, no posvjedočena je u susjednim provincijama: *lurbertos* (Dalmacija); *maxuma* (Gornja Panonija) (Mihăescu 1960:66).

U suvremenom rumunjskom posvjedočena je ova inovacija na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *cicuta*, što se u dakorumunjskom odražava kao *cucuta* (DEX 1998:246). *Cicuta* se javlja kao *cucuta* u Pompejima već u prvom stoljeću poslije Krista, a čuvaju ga osim rumunjskog jezika francuski *ceuc*, provansalski *koukudo* i albanski *kukutë* (Mihăescu 1960:66).

c) *i* asimilirano s *u* koji slijedi: *stupendiorum* = *stipendiorum* IDR III/5, 590, nakon 168. poslije Krista, Apulum; *(D)ecumum* = *Decimum* ILD 500, Potaiassa; *co(m)/manucullis* = *commanipuli/commanipulares* ILD 499, Potaiassa; *Quadrubi(i)s* IDR II 82 = Ardevan 2006, 73 = AE 2006, 1177, Drobeta; *Quadruiis* IDR III/5 309, 310, 311, Apulum.

U suvremenom rumunjskom posvjedočena je ova inovacija na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *pediculum*, što u sinkopira-

noj međufazi postaje *pediculum*, da bi u konačnici rezultiralo u dakorumunjskom kao *păduche* (DEX 1998:762); sličan primjer nudi klasičnolatinsko *genuculum*, koje prelazi u *geniculum*, da bi na kraju nastalo dakorumunjsko *genunchi* (DEX 1998:418); također, klasičnolatinski *maniculus* prelazi u *manuculus* te završava kao dakorumunjski *mănunchi* (DEX 1998:608 – Beudachin 2014:65).

d) *e* asimilacijom prelazi u *a*: *Sarapi* CIL III 07770, 151.–300. poslije Krista, Apulum; CIL III 07768, 119.–168. poslije Krista, Apulum; *Sarapidi* CIL III 07771, 173.–175. poslije Krista, Apulum; *Alax(ander)* IDR -03-04, 101.–600. poslije Krista, Sighișoara.

U suvremenom rumunjskom posvjedočena je ova inovacija na fonološkom razvitku iz, na primjer, *passere(m)*, međufaza je bila *passare* da bi na posljetku u suvremenom rumunjskom nastalo *pasăre* (DEX 1998:765).

e) *o* zamijenjeno s *u*: *Napu(ce)nsium* CIL III 07996, 201.–230. poslije Krista, Tibiscum; *Philumena* 2523 (Mihăescu 1960:70); *Philumene* 8020 (Mihăescu 1960:70); *Philumenus* CIL III 01306, 101.–300. poslije Krista, Ampelum; *Tumitanu* = *Tomitanus* 8077 (Mihăescu 1960:70).

U suvremenom rumunjskom posvjedočena je ova inovacija na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *fronte* što u dakorumunjskom završava kao *frunte*¹³(DEX 1998:401).

f) *u* u hijatu je nestalo: *septaginta* CIL III, drugo stoljeće, *tabela cerata* n. X, drugo stoljeće poslije Krista, Alburnus *Maior*; *actarius* AE 1962, 00208 = IDR-03-05-01, 171.–231. poslije Krista, Apulum; CIL III, 07753 = IDR-03-05-01, 168.–275. poslije Krista, Apulum; ILD 00561, 151.–230. poslije Krista, Napoca; AE 2006, 01175, 231.–370. poslije Krista, Tibiscum; IDR-03-01, 00184, 211.–222. poslije Krista, Tibiscum; ILD 00704, 201.–300. poslije Krista, Porolissum; IDR-03-03, 107.–300. poslije Krista, Micia.

U suvremenom rumunjskom posvjedočena je ova inovacija na fonološkom razvitku iz, na primjer, *quietus*, što u međufazi daje *qetus*, a završava u dakorumunjskom s *încet* (DEX 1998:522); sličan primjer nudi *quattor*, koji se javlja u međufazi kao *qator*, a završava u dakorumunjskom kao *patru* (DEX 1998:760).

g) javlja se sinkopa nenaglašenih slogova: *Apli* = *Apuli* 986, 180. poslije Krista; *deabsque* = *deabusque* 306, Apulum; *Domnae* Lupa 23334, 193.–211. poslije Krista, Apulum; *Domn(a)e* CIL III 07690, 197.–211. poslije Krista, Poitaissa; *Proclus...Procla* CIL III 01184, 117.–200. poslije Krista, Apulum; *Proclus* IDR-03-05-02171.–217. poslije Krista, Apulum; *Domno* 1289, Ampelum (Mihăescu 1960:67).

¹³ U tom primjeru *o* se zatvara u *u* zbog utjecaja nazala.

U suvremenom rumunjskom ta je inovacija posvjedočena na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *ang(u)lus* što u dakorumunjskom rezultira kao *unghi* (DEX 1998:1135); također, *cal(i)dus* rezultira kao dakorumunjski *cald* (DEX 1998:127); nadalje, može se navesti *dom(i)nus* koji u dakorumunjskom uslijed sinkope intertonike postaje *domn* (DEX 1998:315).

2.1.2. Inovacije kod diftonga

Slijede primjeri inovacija kod diftonga (Rosetti 1986:108–110 i Mihăescu 1960:75–80):

a) diftong *ae* izgovara se kao *e* na dijalektalnoj razini još od doba Varona, a nalazi na području Dacije potvrđuju tu pojavu: *Eternalis* CIL III 12545, 201.–300. poslije Krista; *eterno* 1301 a, Ampelum (Mihăescu 1960:77); *col(oniae) Dacice* 1492, Sarmizegetusa (Mihăescu 1960:77); *ale Fron(tonianae)* 787, drugo stoljeće poslije Krista (Mihăescu 1960:77); *dee Isidi* 1428 Sarmizegetusa (Mihăescu 1960:77); *Diane* 1588 (Mihăescu 1960:77); *filiae pientissime* 7693, Potaissa (Mihăescu 1960:77); *pientissime* 1496, AE XXXII (1912) 56 (Mihăescu 1960:77); *Epone Sancte* ATÉ XIV (1908) 45, Apulum, 217. poslije Krista (Mihăescu 1960:77); *patrone* 917, Potaissa (Mihăescu 1960:77).

U suvremenom rumunjskom posvjedočena je ova inovacija na fonološkom razvitku iz, na primjer, *haedus*, koje je imalo međufazu *edus*, da bi u konačnici u dakorumunjskom nastalo *ied* (DEX 1998:471).

b) diftong *ie* izgovara se kao *e* zbog promjene naglaska: *Nicomediae* = *Nicomediae* Micia (Mihăescu 1960:82).

U suvremenom rumunjskom ova je inovacija posvjedočena na fonološkom razvitku iz, na primjer, *parietem*, koja u međufazi daje *parete*, da bi na posljetku u dakorumunjskom bilo *perete* (DEX 1998:777); sličan tijek razvoja ima i *quietus*, koji ima međufazu kao *quetus*, a završava u dakorumunjskom kao *încet* (Mihăescu 1960:82).

2.1.3. Inovacije kod konsonanata

Primjeri inovacija kod konsonanata (Rosetti 1986:562–563, 572):

a) konsonantska grupa *nct* prelazi u *nt*: *nanctus* = *nantus* 1635 (Mihăescu 1960:97).

U suvremenom rumunjskom posvjedočena je ova inovacija na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *sanctus* u dakorumunjski *sînt* (DEX 1998:953).

b) konsonantska grupa *pt* prelazi u *t*: ta pojava nije zabilježena u Daciji, no ima par sačuvanih primjera iz susjedne Panonije: *Eceti* = *Excepti* 4484; *scultu* = *sculptus* (Mihăescu 1960:93).

U suvremenom rumunjskom posvjedočena je ova inovacija na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *baptizare* što daje dakorumunjski *a boteza* (DEX 1998:108).

c) konsonantska grupa *cs* reducira se na *s*: *visit* = *vixit* 835 (Mihăescu 1960:103); *vis(it)* = *vixit* ILD 585 (Beu-Dachin 2014:96).

U suvremenom rumunjskom posvjedočena je ova inovacija na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *exit* koje se u dakorumunjskom realizira kao *iese* (DEX 1998:472).

d) konsonantska grupa *ns* reducira se na *s*: *mesibus* = *mensibus* 811, 12596; *remasisse* CIL III *tabulae ceratae* I, 167. poslije Krista; *subseques* 1314, Ampelum; *magistras* = *magistrans* 1008, Apulum; *libes* 1260, Alburnus Maior 7683, Potaissa 7772; *cosobrino* AE XXVIII (1908) 359; *Constas* = *Constans* 1194, Apulum; *Cesorinus* 7870, Micia; *Cesorini* 1195, Apulum (Mihăescu 1960:106); *cresces* = *crescens* IDR III 5, 474, Apulum.

U suvremenom rumunjskom ova je inovacija posvjedočena na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *menses*, koje je imalo međufazu *meses*, a u arumunjskom rezultira kao *mes* (Mihăescu 1960:106).

e) nestanak međuvokalnog *v*: *aunculo* = *avunculo* 5626 (1960:91); *aunc(lo)* 5333 (Mihăescu 1960:91); *vii* = *vivi* 5221, 5621; (Mihăescu 1960:91); *vius* = *vivus* 4714, 4976, 5026, 5068, 5090, 5128, 5525, 5621, 5626, 11526 (Mihăescu 1960:91).

U suvremenom rumunjskom posvjedočena je ova inovacija na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *avunculus*, iz kojeg nastaje *aunculus*, da bi potom konačni ishod u dakorumunjskom bio *unchi* (DEX 1998:1134).

f) prelazak *v* u *b*, no fenomen nije generaliziran jer rumunjski uglavnom čuva konsonant *v* (kako je vidljivo u primjerima: *vacă*, *vechi*, *a vedea*): *Vivenia* 1583; *Vivio*=*Vibio* 8061 (Mihăescu 1960:89); *Zenovius* = *Zenobius* (Mihăescu 1960:89); *Quadr(i)s* IDR II 82, Drobeta; IDR II/2, 330, Sarmizegetusa; *Quadr(ubi)s* IDR II 82 = Ardevan 2006, 73 (Beu-Dachin 2014:87).

U suvremenom rumunjskom posvjedočena je ova inovacija na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *alveus* što u međufazi daje *albeus*, a u konačnici u dakorumunjskom nastaje *albie* (DEX 1998:24); sličan primjer daje *vervex* koji u međufazi daje *verbex*, a završava u dakorumunjskom kao *berbec* (DEX 1998:95); također, klasičnolatinski *vessica* u regionalnom dakorumunjskom postaje *beșică*¹⁴ (DEX 1998:95).

¹⁴ Verzija u standardnom rumunjskom je *bășică* (DEX 1998:95).

g) *v* i *b* ponekad nestaju u intervokalnom položaju: *aunculo* 908, Potai-ssa; *clao* = *clavo* CIL III, *tabulae ceratae* VIII 159. poslije Krista; *Faori* SCIV V (1954), 603, Apulum, 210. poslije Krista; *faoribus* 10440; *Flaus* 7761; *fugitum* = *fugitivum* CIL III *tabulae ceratae* VI 139. poslije Krista, VII 142. poslije Krista; *Primitius* CIL III, *tabulae ceratae* V, 162. poslije Krista; *segnai* = *signavi* CIL III *tabulae ceratae* XXV 160. poslije Krista; *Festius* 846 = 7650, Gilău (Mihăescu 1960:91–92).

U suvremenom rumunjskom ova inovacija je vidljiva na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *caballus* što daje dakorumunjski *cal* (DEX 1998:125); *nubilus* postaje dakorumunjski *nor* (DEX 1998:698); *nivem* daje u regionalnom dakorumunjskom *neă/neauă* (DEX 1998:674); *clavem* u dakorumunjskom postaje *cheie* (DEX 1998:166).

h) *g* nestaje ispred *i*, *e*: ova pojava nije posvjedočena na epigrafskom materijalu u Daciji, no u susjednoj provinciji Dalmaciji zabilježeno je *maester* = *magister* 14730; u susjednoj Meziji javlja se *maiester* = *magister*, Beşevliev 74, Mesembria, šesto stoljeće (Mihăescu 1960:98).

U suvremenom rumunjskom ova inovacija se vidi na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *magister* što u međufazi daje *maester*, da bi u dakorumunjskom završilo kao pridjev *măestru* (DEX 1998:60);¹⁵ sličan primjer je s klasičnolatinskim *ego* što u dakorumunjskom daje *eu* (DEX 1998:351).

i) *l* kojeg slijedi *i*, ili *i* u hijatu nestaje u nekim riječima: *fi(li)is* IDR III/5, 203, Apulum.

U suvremenom rumunjskom ova inovacija je vidljiva na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *filius* što u međufazi daje *fius*, a završava dakorumunjskim *fiu* (DEX 1998:383).

j) intervokalno *l* prelazi u *r*: ova pojava nije posvjedočena u Daciji, no u Panoniji je zabilježeno *mr* = *m(i)l(es)* 334, Intercisa, Donja Panonija (Mihăescu 1960:100).

U suvremenom rumunjskom vidljiva je ova inovacija na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *pilum* što u dakorumunjskom daje *păr* (DEX 1998:764); također, klasičnolatinsko *scala* u dakorumunjskom postaje *scară* (DEX 1998:955).

k) eliminacija *w* iz konsonantske grupe *kw*: *coque* = *quoque* 1537, 1570; *coque* = *quoque* IDR III/2, 430, Sarmizegetusa; *Propi(n)cus* IDR III/5, 482 Apulum (Beu-Dachin 2014:91); *eco* = *aequo* 1570 (Mihăescu 1960:99).

¹⁵ Postoji i imenica *maestru/maiestru* koja je posuđena iz talijanskog *maestro* (DEX 1998:591).

U suvremenom rumunjskom ova inovacija je posvjedočena fonološkim razvitkom iz, na primjer, klasičnolatinskog *coquens* što u međufazi postaje *cocens*, a u dakorumunjskom daje *a coace* (DEX 1998:189). U rumunjskom daljnji razvoj iz *k* je *p*: na primjer, *aqua* postaje *apă*, *equa* postaje *iapă* (DEX 1998:468).

l) *t* ispred *i* u hijatu daje: 1. *ts* ispred naglašenog ili nenaglašenog *io*, *ia*: iako nema potvrđenih primjera u Daciji, ova pojava javlja se u okolnim provincijama u trećem i četvrtom stoljeću pa je za pretpostaviti da se *i* u Daciji mogla pojaviti otprilike u to vrijeme. U Dalmaciji je posvjedočeno: *condicio* 9625; *condicione* 13892; u Panoniji je posvjedočeno *Batsio* 10414, Aquincum; (*in*)*nocensi(us)* 14340, Sirmium; *Matsiu* 3602, Aquincum, *tercio* 3818; *Utsia* 3599, Aquincum (Mihăescu 1960:93).

U suvremenom rumunjskom ova je inovacija posvjedočena na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *inaltiare* što u dakorumunjskom rezultira kao *a înălța* (DEX 1998:519); klasičnolatinsko *matia* u dakorumunjskom postaje *maț* (DEX 1998:605), u arumunjskom *mață* (Mihăescu 1960:93).

m) *t* iza kojeg slijedi *i*, *e* postaje sibilizirano: u provinciji Daciji ta pojava je posvjedočena na jednom primjeru: *Tsiernen(sis)* IDR III/1 60 Băile Herculane, 167. poslije Krista, za što se pretpostavlja da je pridjev izveden iz mjesta Dierna (Beu-Dachin 2014:89), no pojava je posvjedočena u većem broju u okolnim provincijama: *Mestrius et Tzitis liberti* 1682; *Tsinuae fr(atri)...* *Tsiru* DACIA V-VI (1935-1936) (Mihăescu 1960:101).

U suvremenom rumunjskom ova inovacija je uočljiva na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *terra* što u dakorumunjskom i arumunjskom, nakon međufaze *țiară*, postaje *țară* (DEX 1998:1124); također, klasičnolatinsko *teneo* postaje u dakorumunjskom a *ține* (DEX 1998:1126), a u arumunjskom *țin* (Mihăescu 1960:101).

n) *d* iza kojeg slijedi *i*, *e* u hijatu daje *dz* – odnosno *z* ispred naglašenog ili nenaglašenog *ia*, *io*, te nenaglašenog *iu*: nema mnogo potvrda ove pojave na epigrafskom materijalu u Daciji, no ima u okolnim provincijama – na primjer, u Dalmaciji: *zaconis = diaconis* 2654, 358 poslije Krista; *ziaconus = diaconus* 8652; *Zonysius = Dionysius* 3174 a; *aiutor = adiutor* 1967, 302. poslije Krista; 2161; *et ies = et dies* 2225 (Mihăescu 1960:94). Prema nekim autorima pojava je nastala u četvrtom stoljeću (Lindsay-Nohl), prema drugima u šestom (Densusianu), no postoje indikacije da je mogla nastati već u drugom stoljeću, analogno palatalizaciji *t* plus vokali u hijatu (Mihăescu 1960:94).

U suvremenom rumunjskom ova je inovacija vidljiva na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *medius* što daje dakorumunjski

miez (DEX 1998:632) te arumunjski *nedz*; također, klasičnolatinski *hordeum* postaje dakorumunjski *orz* (DEX 1998:731), a arumunjski *ordzu* (Mihăescu 1960:94).

o) *s* je dentalno (*sălbatic*, *seară*, *sînt*, *soare*, *sunet*) osim ako se nalazi ispred *i*, *e* u hijatu kad prelazi u *ș*: na epigrafskom materijalu u Daciji zabilježeno je *s* ispred *i*, *e* u hijatu: *Basianus*, *Dasius*, 917, Potaissa¹⁶; *Bisius* 1266; *Comcesu* = *Concessu* 7677 Potaissa (Mihăescu 1960:12).

U suvremenom rumunjskom ova inovacija je posvjedočena na fonološkom razvitku iz, na primjer, klasičnolatinskog *sic* što u dakorumunjskom i arumunjskom daje *și* (DEX 1998:1055); isto tako *camisia* u dakorumunjskom postaje *cămașă* (DEX 1998:155), a u arumunjskom *cîmeașă*; klasičnolatinski *caseus* postaje dakorumunjski i arumunjski *caș* (DEX 1998:143 – Mihăescu 1960:12).

p) Iako je palatalizacija konsonanata iza kojih slijedi *i*, *e* promijenila sustav jezika jer je stvorila nove foneme koji su u određenom trenutku prestali biti samo varijante postojećih fonema, neki konsonanti ipak se čuvaju. Tako se čuvaju varijante fonema *k*, *g*, *t* i *d* ispred vokala *a*, *o*, *u*, *ă*, *î*, a na epigrafskom materijalu u Daciji od netom spomenutih konsonanata, najbolje je posvjedočen *k* ispred *a*, *u* (Rosetti 1986:572–573): *karissimo* IDR II 357, Romula; *karissim(is)* IDR III/2, 380, Sarmizegetusa; *karissim(ae)* IDR III/2 453, Sarmizegetusa; *vik(arius)* IDR III/1, 26 Moldova Nouă; IDR III/2, 216, 307, Sarmizegetusa; *Rustik(us)* III/4 303 a, Inlăceni (Beu-Dachin 2014:91).

U suvremenom rumunjskom ova je pojava posvjedočena u mnogim riječima – na primjer, *car*, *cot*, *cuc*, *cărare*, *cînd*; *gol*, *gură*, *găină*, *gît*; *tare*, *tot*, *tuturor*, *tăcea*, *tînăr*; *dacă*, *dar*, *duminică*, *dărăpăna*, *dînsul* (Rosetti 1986:572).

2.2. Primjeri morfoloških devijacija na epigrafskom materijalu u Daciji i odraz u rumunjskom

2.2.1. Gubitak srednjeg roda

Počevši od prvog stoljeća poslije Krista, u latinskim tekstovima i natpisima na latinskom mogu se naći primjeri u kojima imenice srednjeg roda preuzimaju nastavke i ulogu muškog roda. Njihov broj je s vremenom rastao, tako da romanski jezici, izuzev rumunjskog (i talijanskog u izoliranim slučajevima), nemaju kategoriju srednjeg roda. S obzirom na tu pojavu, može se reći da je u latinskom postojala tendencija eliminacije srednjeg roda prijelazom u muški, te u mnogo manjoj mjeri u ženski rod (Mihăescu 1960:121).

¹⁶ U rumunjskom *s* ispred *i* redovito biva palatalizirano u *ș* pa je pretpostavljeni izgovor u ovim primjerima *ș*, odnosno *Dașius*, *Bășianus*.

Tu tendenciju potvrđuju i primjeri iz Dacije i dunavskih provincija: iz Dacije *frontalis* = *frontale*, Sarmizegetusa; iz Dalmacije: *super hunc corpus* 9508; *fatus* = *fatum* 1854; 3196; *crudelem fanus* 14321, 26; *in hunc monument* 9450; *hunc sepulcrum* 2632, 8762, 9527, 599. poslije Krista (Mihăescu 1960:121).

Rumunjski čuva srednji rod pojedinih imenica, kako je vidljivo na primjeru imenica koje se u rumunjskom čuvaju u srednjem rodu: klasičnolatinско *caelus* prelazi u rumunjski *cer* (DEX 1998:162), *corpus* prelazi u *corp* (DEX 1998:229); *monumentum* prelazi u *mormânt* (DEX 1998:654), *cornus* prelazi u *corn* (DEX 1998:228); *iugum* u *iug* (DEX 1998:550).

2.2.2. Sinkretizam nominativa i akuzativa

Gubljenjem finalnih konsonanata *-m*, *-r*, *-s*, *-t* dolazi do miješanja nominativa i akuzativa, a monoftongizacijom diftonga *ae*, uz već spomenuto gubljenje finalnih konsonanata, dolazi i do sinkretizma dativa i ablativa u prvoj i petoj deklinaciji. Također, dolazi do sve veće upotrebe prijedložnih sintagmi i ujedno do nedosljednosti u upotrebi padeža i na epigrafskim spomenicima u Daciji i u okolnim provincijama (Mihăescu 1960:123).

Postoje potvrde brkanja oblika za nominativ i akuzativ na području Dacije: *Ara(m) Iovi...*IDR II 21 b, Drobeta, druga polovica trećeg stoljeća; *Ara(m) Soli s(acrum)...* IDR II 509, Slăveni, drugo/treće stoljeće poslije Krista; *...aquila(m) hi s(upra) s(crupti) aquila(m) de periculo liberaverunt...*IDR III/5, 136, Apulum treće stoljeće poslije Krista; *...dixit Plotia(m) paltris prae-nomine Aemilia(m) vixit...*CIL III 1228 = IDR III/5, 489, Apulum, treće stoljeće poslije Krista; *Formam Lollianus fecit* IDR II 229, Sucidava, drugo/treće stoljeće poslije Krista; *Dian(a)e ara(m) posivit...*IDR III/5, 53, Apulum, drugo/treće stoljeće poslije Krista; *Dolcheno ara(m)* IDR III/3, 67 drugo/treće stoljeće poslije Krista; *Silvano ara(m) posuit* AE 2006, 1136 Sânicoară, drugo/treće stoljeće poslije Krista (Beu-Dachin 2014:125– 126).

Također, javljaju se zamjene akuzativa za nominativ: *deposita...filiam* 13700; *depositum* 6399; *Evam* 10190; *locum concesum a Domitia Antonina* 60 (Mihăescu 1960:1924).

U rumunjskom jeziku postoji sinkretizam nominativa i akuzativa, a akuzativ, to jest, direktni objekt, izražava se upotrebom prijedloga *pe* (nastao iz latinskog *per*) koji uvodi osobe kao direktni objekt. Na primjer: *L-am văzut pe satana ca un fulger căzând din cer...* (Luka 10:18).

2.2.3. Sinkretizam genitiva i dativa

Epigrafski nalazi na području Dacije i okolnih provincija svjedoče o sinkretizmu genitiva i dativa: *Aemilio Martialis* 2156; *Aureli Flavi negotiantis*

natione Suri defuncto 2006; *Baebio...patri optimi* 2242; *caresseme coniugi = coniugis; fabricius Asclepiades alumni (posuit)* 2316; *Marci Aureli auguri praesidi* 1938, 300.–337. poslije Krista; *leg(ionis) II adiutrici = adiutricis* 10060; *posuit defuncti annucli* 2602 (Mihăescu 1960:1924).

U rumunjskom se također čuva sinkretizam genitiva i dativa, što se najbolje vidi na primjeru upotreba zamjenica. Na primjer, *cartea lui* – *cartea elevului* (G)/*Lui* i-am dat o carte – *Elevului* (D) i-am dat o carte (Felecan, Felecan 2015:266).

2.2.4. Prelazak *feminina* na *-us* i *substantiva communia* u prvu deklinaciju

Opća tendencija prema jasnijoj karakterizaciji roda, vidljiva u prelasku *feminina* na *-us* i *substantiva communia* u prvu deklinaciju vidljiva je i na epigrafskom materijalu u Daciji i okolnim provincijama.

U Dalmaciji je zabilježeno: *nepota* 3173; *nepotiae* 13013; *socre* 2649; u Gornjoj Meziji *socre* 110, *Aquae*; u Donjoj Meziji *socra tua* 7458; u Daciji ...*et nepti* IDR III/3 363 *Ampelum*, treće stoljeće poslije Krista (Mihăescu 1960:125); ...*neptiae fecit* IDR III/5, 625; IDR III/2, 392, *Sarmizegetusa*, drugo/treće stoljeće poslije Krista; ...*neptiae b(ene) m(erenti) p(osuit)*; *nepti(a)e* IDR III/4, 139 *Cristești*, druga polovina drugog stoljeća poslije Krista; ...*matri et fili(o) neptiae b(ene) m(erentibus)* ILD 700, *Porolissum*, drugo stoljeće poslije Krista (Beu-Dachin 2014:133); ...*Octavia (soc)rui*...AE 2005, 1294, *Napoca*, kraj drugog stoljeća poslije Krista (Beu-Dachin 2014:146).

U rumunjskom *feminina* na *-us* sačuvane su kao imenice ženskog roda: *socrus* – *soacără* (DEX 1998:998), *nurus* – *noră* (DEX 1998:698); također, od *substantiva communia* čuva se od *nepos* – *nepot* (za muški rod) *nepoată* (za ženski rod) (DEX 1998:688).

Imenica *dies*, iz pete deklinacije, koja je uglavnom bila muškog roda, na natpisima u Daciji – uglavnom u stereotipnim konstrukcijama, te u suvremenom rumunjskom – ženskog je roda. Natpisi u Daciji su: *ex hac die* CIL III, p. 935, 62. poslije Krista; *ex ha(c) die* CIL III, p. 948 164. poslije Krista (Mihăescu 1960:135).

U rumunjskom je imenica *dies* = *zi*, imenica ženskog roda (DEX 1998:1187).

2.2.5. Pluskvamperfekt u službi perfekta

Što se tiče glagolskog sustava, na epigrafskom materijalu malo je pojava zabilježeno u Daciji, a koje imaju odraz u rumunjskom. Postoje dva primjera indikativa pluskvamperfekta u značenju perfekta na epigrafskom materijalu u Daciji: *Ael(ius) Bolhas Bannaei vet(eranus)....et Ael(ia) Domestica con(i)ux aeius posuerant* 907 = 7693 (Mihăescu 1960:145).

Rumunjski oblici perfekta (tzv. *perfectul simplu*, odnosno aorist) nastali su upravo iz pluskvamperfekta; na primjer: *cântarăm* (iz *cantaveramus*), *cântarăți* (iz *cantaveratis*), *cântară* (iz *cantaverunt*) (Mihăescu 1960:145).

2.2.6. Konjunktiv prezenta u službi indikativa

Oblici konjunktiva prezenta imaju vrijednost indikativa prezenta, kako svjedoči ovaj primjer, *s possint* u značenju *possunt*: *n(on) (p)ossint fata moveri* AAW XXIX (1955) 76–81, Vindobona, četvrto stoljeće, Gornja Panonija.

U rumunjskom čitava paradigma glagola biti *a fi* u indikativu prezenta (*sunt, ești, estele, suntem, sunteți, sunt*) nastala je iz latinskog konjunktiva sa značenjem indikativa. *Sunt* je naknadno uveden “popravljen” oblik (Mihăescu 1960:145).

2.2.7. Perifrastični oblici futura

Sintetički oblici futura su nestajali, a njihovo mjesto preuzimaju perifraistične forme s glagolima *habere/velle/debere* plus infinitiv. U većini romanskih jezika razvijaju se iz *habere*, u sardskom iz *debere*, a u rumunjskom iz *velle*. Nema potvrde te pojave na području Dacije, no ima u susjednoj Dalmaciji: *...si quis...velet inponere* (‘ako će tko staviti’) (Mihăescu 1960:145).

U rumunjskom je jedan od načina konstrukcije futura perifraistična tvorba s glagolom *velle* i infinitivom: od *volo cantare* nastalo je *voi cânta, vei cânta, va cânta, vom cânta, veți cânta, vor cânta* (Mihăescu 1960:145).

3. Sintaksa epigrafskih natpisa s područja Dacije i odraz u rumunjskom

Slijede primjeri sintaktičkog odudaranja od klasičnog latinskog, pronađeni na epigrafskim napisima u Daciji. I na epigrafskom materijalu uočljive su neke konstrukcije koje se čuvaju samo u rumunjskom, na primjer očuvanje adnominalnog dativa, posvojnog dativa, sinkretizam genitiva i dativa, nominativa i akuzativa. Nažalost, epigrafski spomenici nisu najbolji izvori sintaktičkih devijacija, za razliku od književnih tekstova. Imaju vrlo jednostavnu strukturu, koja je obično klišeizirana i repetitivna. No, ipak daju neki uvid u sintaktičke osobine vulgarnog latinskog toga vremena u Daciji.

3.1. Nominativ umjesto akuzativa

Od primjera sintaktičkih devijacija, možemo navesti upotrebu nominativa umjesto akuzativa: IDR I 39, TabCerD IX, Alburnus Maior, 159. poslije Krista.

Andueia Batonis e(ive) a(d) q(uem) e(a) r(es) p(ertinebit) / habere possidere usuque capere recte l(i)ceat

Impersonalni glagol *licet* slijedi infinitna dopuna sa subjektom izraženim u akuzativu, u ovom slučaju *Andueia(m)*. Forma u tekstu je ili rezultat ispadanja finalnog *m*, odnosno akuzativa bez finalnog nastavka, ili je subjekt rečenice izražen nominativom, a da se pritom nije vodila briga o pravilima korištenja padeža za glagol *licet* (Beu-Dachin 2014:195).

U rumunjskom jeziku postoji sinkretizam nominativa i akuzativa, tako da se za diferencijaciju ta dva padeža koriste prijedlozi *la, pe, în, la, din, cu, fără, lângă, sub, despre* te u određenim situacijama reduplikacija direktnog objekta. Takva reduplikacija događa se kad je izokrenut poredak u rečenici (O-V). Reduplikacija se dešava i u slučaju kad je direktni objekt koji se nalazi ispred glagola bilo koja imenica koja ima određeni član (bez obzira na korištenje prijedloga *pe* ili direktan objekt s prijedlogom *pe*); također, uz bilo koju imenicu određenu pronominalnim pokaznim pridjevom, posvojnim pronominalnim pridjevom, ili pridjevom u superlativnom stupnju komparacije (Beu-Dachin 2014:195; Cojocar 2003:35).

3.2. Posvojni genitiv u službi posvojnog dativa

Upotreba posvojnog genitiva, odnosno korištenje osobne zamjenice u genitivu, umjesto posvojne zamjenice u dativu u svrhu izražavanja posvojnosti prilično je rijetka pojava. Jedan takav primjer javlja se u Daciji – *socero sui* umjesto *socero suo*. Korištenje prvog i drugog lica osobne zamjenice – *mei* i *tui* do sad nije potvrđeno u Daciji s tom svrhom (Beu-Dachin 2014:195–196).

CIL III 1207 = IDR III/5, 483, Apulum, treće stoljeće poslije Krista

P(ublio) Ael(io) P(ubli) f(ilio) Pap(iria) / Silvano / Ilvir(ali) et sa/cerd(otali) (co)l(oniae) A(p(ulensis)) / eq(uiti) R(omano) e(gregiae) m(emoriae) v(iro) / Fabia Luci/la e(gregiae) m(emoriae) v(iri) filia / mater coll(egiorum) / fabr(um) et cent(onariorum) / coloniae s(upra) s(criptae) / *socero sui* / amantissi/mo.

U rumunjskom postoji posvojni dativ kod nenaglašenih zamjenica, kao i kod ostalih jezika balkanskog jezičnog saveza – bugarskom, makedonskom i albanskom. U rumunjskom, kao i većini jezika balkanskog jezičnog saveza, takve su zamjenice enklitičke, dok se jedino u albanskom nalaze u postponiranom položaju. U rumunjskom jeziku za treće lice jednine posesiva koristi se *ei* od latinskog *eius* za imenice ženskog roda, *lui* od *illui* za imenice muškog roda te također postoji varijanta *său* od *suus* (Banfi 1985:71–72).

3.3. Adnominalni dativ

Na epigrafskom materijalu javlja se tzv. adnominalni dativ – na primjer, izraz *quaestor collegio*, umjesto *quaestor collegii*, može se pribrojiti u kategoriju adnominalnog dativa. Ta je konstrukcija karakteristična za govorni jezik, nadmeće se s genitivom, a susreće se i u ranim fazama romanskih jezika. Drugo moguće objašnjenje ovog teksta je »Otac Marcijal i kvestor Viktorin dali su (spomenik) kao dar kolegiju Izide« (Beu-Dachin 2014:200).

CIL III 882, Potaissa, drugo – treće stoljeće poslije Krista

Isidi myrioni/mae C(aius) Iul(ius) Mar(tialis) pater et / L(ucius) Livius Victori/nus quaestor / *collegio* Isidis / d(ono) d(ederunt).

Već u starorumunjskom tekstovi kroničara bilježe sintaktičke strukture adnominalnog dativa, kao što su to primjeri iz ljetopisa moldavskog kroničara Grigora Ureche *Letopiseșul țării Moldovei, de când s-au descălecat țara* – na primjer, *fiior Mircii Vodă* (sin Mircea Vode), *Ioan fiior împăratului de Mosc, nepot lui Ștefan Voda* (Ioan, sin cara Mosca, unuk Ștefan Vode), *nepot de soră Mihniei Vodă* (nećak sestre Mihnea Voda), što reflektira korištenje dativa nauštrb genitiva kako bi se izrazilo porijeklo i odnosi. Današnji sinkretizam genitiva i dativa ide tome u prilog (Beu-Dachin 2014:200).

3.4. Prijedlog *de* kao univerzalni veznik

Jugoistočne europske provincije slijede tendenciju vulgarnog latinskog po kojoj prijedlog *de* postaje tzv. univerzalni veznik koji se širi nauštrb prijedloga *ab* i *ex*, kako je vidljivo i iz sljedećeg primjera. U klasičnom latinskom očekivali bismo *a nomine matris dixit Plotiam*.

CIL III 1228 = IDR III/5, 489, Apulum, treće stoljeće poslije Krista

D(is) M(anibus) / quinque hic / annorum aetatis / conditur infans / Aemilius Hermes / hanc generavit / matris *de* nomine / dixit Plotia(m) pa/tris prae nomine / Aemilia(m) vixit / rapu(it) quam / mors inlimin(e) / vitae (Beu-Dachin 2014:216).

U rumunjskom, kao i u ostalim romanskim jezicima, prijedlog *de* postaje univerzalni veznik, no postaje i osnova za neke druge prijedloge i prijedložne lokucije: *despre* – od *de-super*; *din* – od *de-in*; *dintre* – od *de-inter*; *după* – od *de-post*; *deasupra* – *de-ab-super*; *dinainte* – *de-in-ante*. Postoje i prijedložne perifrize, koje se također temelje na prijedlogu *de*, na primjer: *dedesupt* (*de-de-subtus*), *de-aproape* (*de-ab-prope*); *de-a dreapta* (*de-ab-directus*); *de-a lungul* (*de-ab-lungum*), *din fața* (*de-in-facies*) (Rosetti 1986:150; Philipptide 2011:559).

3.5. Zamjenice

3.5.1. Pokazne zamjenice

Zamjena pokaznih zamjenica *hic, haec, hoc; is, ea, id* i *idem, eadem, idem* s *ipse, ipsa, ipsum; iste, ista, istud* i *ille, illa, illud* u kasnom latinskom očituje se na nekoliko natpisa u Daciji. *Ipse* pritom preuzima ulogu demonstrativa blisku *hic, is* (Beu-Dachin 2014:222).

CIL III 14485 a = IDR II 174 = ILD 92, Bumbašti-Jiu, Gorj, 200.–201. poslije Krista

Imp(erator) Caes(ar) L(ucius) Septimiu(s) Severus...Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) (A)ur(elius) Anto(ni)nus Pius...restitu(er)unt per O(ct)avium Iulian(u)m leg(atum) *ipso(rum)*....

CIL III 7954 IDR III/2 18 Sarmizegetusa, drugo stoljeće poslije Krista

Diis Patriis Malagbel et Bebellahamon et Benefal et Manavat P(ublius) Ael(ius) Theimes Ilviral(is) {duoviralis} col(oniae) templum fecit solo et inpendio suo pro se suisq(ue) omnibus, ob pietate(m) *ipsorum* circa se iussus ab *ipsis* fecit et culinam subiunxit.

CIL III 1207 IDR III/2 123, Sarmizegetusa, početak drugog stoljeća poslije Krista

M(arco) Ulp(io) Gem[ellino] praef(ecto) coh(ortis) II [Fl(aviae) Com(magenorum)(?)] q(uin)q(uennali) Ilvir(o) qu[aestor(i)] dec(urioni) Co[l(oniae) Sar(mizegetusae)] ordo col(oniae) o[b]merita] *ipsiu[s]*.

U primjeru koji slijedi, »pro s(alute) T(iti) Flavi Crescentis ...T(itus) Fl(avius) Felicianus / domus illius alumnus«, CIL III 1149 = IDR III/3, 325, Ampel, *illius* se koristi u značenju pokazne zamjenice da bi se naznačila blizina, odnosno, ima vrijednost demonstrativa *iste*. To je jedini (poznati) primjer korištenja te zamjenice na natpisima iz Dacije.

CIL III 1149 = IDR III/3, 325, Ampelum, drugo na treće stoljeće poslije Krista
Silvano Domestico pro s(alute) T(iti) Flavi Crescentis praef(ecti) n(umeri) M(aurorum) Hisp(anorum) T(itus) Fl(avius) Felicianus domus *illius* alumnus.

Rumunjski čuva demonstrative *ipse* i *ille*: zamjenica *îns, însa, însi, înse* nastala je od *ipsu(m)*, a *însa* od *ipse* umetanjem epentetskog *m*; tako je nastalo **impsu*, odnosno **impse* odakle potječe i supstantivirano *îns* – u značenju 'pojedinač, individua'. *Ipse* čuva i osobna zamjenica *dânsa, dânsul*, što je nastalo od *de plus ipse*, plus postponirani član. *Ille* čuva osobna muška zamjenica *lui*, načinjena prema vulgarnolatinskom *illui*; također, čuva se u pluralu osobne zamjenice *lor* (od *illorum*). Osim toga, postponirani član *-l, -a* te *-le, -lor* također potječe od demonstrativa *ille* (Phillippide 2011:308–449).

3.5.2. Posvojne zamjenice

Postoje nekoliko primjera posesiva *suus, a, um* u značenju *eius* na epigrafskom materijalu iz Dacije. Prema pravilu klasičnog latinskog, posvojna zamjenica *suus, a, um* odnosi se na subjekt rečenice baš kao i refleksna zamjenica, dok se *eius* odnosi na drugu imenicu u rečenici (Beu-Dachin 2014:223).

IDR I 31, TabCerD I, Alburnus Maior

Iulium Iuli quoque commagistrum *suum* ex die magisteri sui non accessisse ad Alburnum;

CIL III 7983 = IDR III/2, 9 Sarmizegetusa:

M(arcus) Iul(ius) Pap(iria) Iustus ... campum cum *suis* / aditibus clusiset (!) / statuum posuit;

IDR III/5, 215, Apulum: Antonia Iulia coniux (*eius*);

IDR III/5, 242, Apulum: Herennia (H)euresis *eius*.

Posvojna zamjenica *suus, a, um* u rumunjskome ima odraz u posvojnim zamjenicama *său, sa, săi, sale*; u kombinaciji s genitivalom, odnosno genitivnim članom glasi *al său, a sa, ai săi, ale sale* (Philippide 2011:446–447).

Posvojna zamjenica *eius* ima odraz u ženskoj osobnoj zamjenici *ei*, koja je načinjena prema vulgarnolatinskom *illae* (genitiv-dativ) plus dodatak *-i*; analogno prema muškoj osobnoj zamjenici *lui* (od vulgarnolatinskog *illui*, načinjeno analogno prema *cui*) (Philippide 2011:449).

4. Leksik epigrafskih natpisa s područja Dacije i odraz u rumunjskom

Abstineo

Na IDR I 33, TabCerD III, 162. poslije Krista javlja se glagol *abstineo, abstinere* (oblik u tekstu je *abstinuerit*) čije je klasično značenje 'spriječiti, zapriječiti, držati podalje, suzdržati se'. Riječ je korištena u značenju 'zadržati novac kao pozajmicu, sačuvati', odnosno *quandiu abstinerit* – 'koliko traje pozajmica'. Semantička vrijednost glagola u tom tekstu time se razlikuje od one u klasičnom latinskom (Beu-Dachin 2014:235).

IDR I 33, TabCerD III, CIL III, p. 930, III, Alburnus Maior, 162. poslije Krista ...centum quadraginta sortis et eorum usuras ex ea die sing(ulas) centesimas, quandiu *abstinuerit*, id utrumque probos recte dari f(ide) r(ogavit) Anduenna Batonis, d(ari) f(ide) sua promisit Iulius Alexander: quos eae reddere debebit, qua die petierit, cum usuris s(upra) s(criptis). id utrumque sorte et usuras probos recte dari fide rogavit Anduenna s(upra) s(cripta) dari fide sua promisit Iulius Alexander.

U suvremenom rumunjskom nasljednik tog latinskog glagola, glagol *a abține*, ima značenje vrlo blisko klasičnom latinskom – ‘suzdržavati se’ (DEX 1998:4).

Angelus

Riječ se javlja na votivnoj pločici koju je posvetio Marko Prokilije Afrodisijus, rimski građanin s grčkim imenom i njegova obitelj – njegova žena, Seksimija Hermione, također ima grčko ime. Zanimljiva je pojava te riječi prije uvođenja kršćanstva, u izvornom značenju ‘glasnik’. Posveta je učinjena *colitoribus* odnosno *cultoribus*, sudionicima u spomenutom kultu (Beu-Dachin 2014:237).

IDR III/2, 190, Sarmizegetusa, kraj drugog – trećeg stoljeća poslije Krista
Deo Aeterno et Iuno / ni et *Angelis* / M(arcus) Procilius Aphrodisius
Aug(ustalis) col(oniae) metropol(is) / et Seximia Hermione / et Procilia filia
/ colitoribus d(ono) d(ederunt) p(osuerunt).

U današnjem rumunjskom riječ se javlja u obliku *înger* (DEX 1998:531). To je jedna od rijetkih riječi crkvene terminologije preuzeta još u antici – ostale su mahom preuzete iz crkvenoslavenskog. Rumunjski ne čuva uobičajene latinske riječi vezane uz crkvenu administraciju kao što su, na primjer, *biblia* – u rumunjskome *scriptură* (DEX 1998:964), *ecclesia* – u rumunjskome *biserică*, od latinskog *basilica* (DEX 1998:101), *canonicus* – u rumunjskom je *preot* ušao iz grčkog *presbyteros* (DEX 1998:842), *diaconus* – u rumunjskom je *diacon* ušao kasnije preko crkvenoslavenskog (DEX 1998:299), *monachus* – rumunjsko *călugăr* je preko crkvenoslavenskog preuzeto iz grčkog *kalogheras* (DEX 1998:149), *monasterium* – u rumunjskom je *mănăstire* preuzeto kasnijem slavenskim posredovanjem iz *monastyri* (DEX 1998:608), nego te riječi preuzima iz crkvenoslavenskog, ili preko crkvenoslavenskog iz grčkog ili latinskog.

Apparatorium

Riječ je posvjedočena dva puta na teritoriju Dacije – jednom na natpisu iz Apula te jednom na natpisu iz Norika. Imenica srednjeg roda odnosi se na prostor ili sobu gdje su se izvodile pripreme za žrtvovanja (Beu-Dachin 2014:238).

CIL III 1096 = IDR III/5, 242, Apulum 212.–217. poslije Krista
Pro salute (sua? et suorum) / M(arcus) Aur(elius) Coma(tius) Super
de(c(urio)) antis(tes) M(arcus) / Coma(tius) Exsuperatus Petr(o)nia /
Celerina mater Herennia (H)euressis eius / filior(um) Superiani Exsuperanti/
ani Superstis Superes cryptam / cum porticibus et *apparatorilo* et exedra
pec(unia) sua fec(erunt) l(ibenter).

CIL III 4792, Noricum, prvo–treće stoljeće poslije Krista

Coll(egio) / Larum (...) / porti(cum cum) / *apparat(orio)* / ...

U modernom rumunjskom riječ *apărător* znači 'zaštitnik', a izvedena je od glagola *a apara* (DEX 1998:51). I *apparatorium* i *apărător* dolaze od latinskog *apparo* (1) u značenju 'pripremiti, spremiti' (Marević 2000:179).

Auraria

Riječ se odnosi na rudnike zlata. Uglavnom se koristila u Daciji unutar sintagmi vezano za funkcije ili odgovornosti u rudnicima zlata na području Apuseni planina: *procurator aurariarium*, *subprocurator aurariarum*, *praepositus aurariarium*, *dispensator aurarium*, *leguli aurarium*, *tabularius aurarium Dacicarum* (Hirt 2010:1780).

Procurator aurarium viteškog statusa:

CIL III 1311 = IDR III/3, 359

...proc(urator) *aurar(iarum)*...

Carski oslobođenici:

CIL III 1312 = ILS 1593 = IDR III/3, 366

...proc(urator) *aurariarum*...

CIL III 1622 = ILS 1532 = IDR III/3, 347

...proc(urator) *aurar(iarum)*...

Jedan carski oslobođenik kao vršitelj dužnosti *subprocurator aurarium* (zamjena prokuratora):

CIL III 1088 = IDR III/5, 228

...subprocurator *auraria[r(um)]*...

Činovnička dužnost koju obično obavlja carski oslobođenik – *tabularius aurarium*:

CIL III 1297 = ILS 1594 = IDR III/3, 314.

...tabul(arius) *aur(ariarum)*...

Dužnost financijskog službenika koju obično obavlja carski oslobođenik – *dispensator aurarium*:

AE 1959, 308 = IDR III/3, 292 = AE 2003, 1512 = ILD 331.

...disp(ensator) *aura(riarum)*...

Potom, dužnost *praepositus aurarium*:

AE 1989, 629 = ILD 346

...[pr]aepos[itus au]raria[r(ium)]...

CIL III 1333 = CIL III 7842 = IDR III/3, 334 = AE 2007, 1182

[V]ictoria[e] / Commod[i] / Ant]on[i]n[i] A]ug(usti) / [U]lp(ius) Maxim[us] / p]raep(ositus) / *aur[a] r(iarum)* / [---](Fenechiu, Lalu 2014:189).

U današnjem rumunjskom postoji riječ *aurărie*, a odnosi se na rudnik zlata (DEX 1998:71).

Buleuta

Riječ je spomenuta samo jednom u Daciji u Apulu. Riječ je grčkog porijekla i latinski ga je usvojio u prvu deklinaciju (*buleuta*, *ae*, *f*). Odnosi se na aristokrata iz grčkog grada, s grčkim institucijama. Publije Tenacije Vindeks iz Apula je *buleuta* (*decurion*) grada *Nicopolis ad Istrum* (Beu-Dachin 2014:239).

CIL III 1481 = AE 1972, 467 = IDR III/2, 120 = IDR III/5 582 = AE 2004, 1197, Apulum, kraj drugog stoljeća, početak trećeg stoljeća poslije Krista
(P(ublio) Tenac(io) P(ubli) fil(io) / (P)ap(iria) Vindici / ... *buleutae* civitatis Ni/copolitanorum

Riječ postoji u suvremenom rumunjskom kao *buleut*, posuđenica iz francuskog, u istom značenju¹⁷ (Marcu 2000).

Commanuculus

Riječ znači 'kolega iz istog manipula'; u klasičnom latinskom to je imenica *commanipularis* iz treće deklinacije ili *commanipulus* iz druge deklinacije. Na natpisu iz grada Potaissa oblik *commanuculus* koristi se umjesto *commanipulares* (nominativ plurala) ili umjesto *commanipuli* u značenju 'dvoje kolega iz istog manipula'. Na natpisima češće se javlja oblik *commanipuli* nego *commanipulares*. Što se tiče prijevoda te riječi, postoje sljedeće varijante: 'suborac u ratu' ili 'vojnici iz iste zemlje' (Beu-Dachin 2014:241).

CIL III 7741, Moesia Inferior (Novae) 71.–100. poslije Krista
P(ublius) Valerius Ger/manus *commani/pularis* et heres.
IDR III/5, 406; CIL III 1205 Apulum 227., 232. ili 253. poslije Krista
[— — — — — — —]s lib(rarius) leg(ionis) XIII G(eminae) [— — — — —
— — —] tabula marmorea [— — — — — — —]ibus et o[r]dinis [— — —
(?)*commanu*]nculos suos [— — — — — — —]o et Maximo co(n)s(ulibus).

U suvremenom rumunjskom preživljava riječ *manipul* (n.) u značenju 'jedinica rimske vojske'. Iz te riječi potekla je rumunjska riječ *mănunchi* u značenju 'rukohvat'. Naime, klasičnolatinski *manipulus* uslijed sinkope intertonike i fonoloških promjena prelazi u *maniclus* da bi naposljetku dakorumunjska inačica riječi bila *mănunchi* (DEX 1998:608).

¹⁷ Dexonline: Dicționare ale limbii române <https://dexonline.ro/definitie/buleut> (pristupljeno 12. 4. 2021.).

Contubern(al)is

Natpis iz mjesta Tibiscum svjedoči o obliku *contubern(al)ium* u strukturi *pro salute suam suorumque omnium contubernium*. *Contubernalis*, *commanipularis* označavaju vojnike koji su dio iste centurije, odnosno pješačke jedinice. *Commanipulares* se ponekad koristi i u značenju centurije, imajući značenje kolektivne imenice, a pritom se odnosi na članove te centurije (Beu-Dachin 2014:242).

CIL III 7997 = IDR III/1, 139 = 043617, Tibiscum, 193.– 230. poslije Krista

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) / Iulius / Valentinu(s) / flamen
m(unicipii) T(ibiscensium) / pro salute suam suorum/que omnium /
contubern(al)ium / v(otum) l(ibens) m(erito) p(osit).

U suvremenom rumunjskom riječ *contubernal* dolazi kao posuđenica iz talijanskog ili francuskog, kao oznaka za 'nekog tko živi zajedno s drugima na istom mjestu', 'vojnici u rimskoj vojsci', 'surob, odnosno onaj koji je u braku s robom'¹⁸ (Marcu 2000).

Facere

Na pogrebnom natpisu iz Romule glagol *facere* koristi se u značenju *vivere* kao što vulgarni izraz *fecit* u Daciji zamjenjuje sintagmu »*vixit in Dacia*« (Beu-Dachin 2014:247).

CIL III 1593 = CIL III 8032 = IDR II 350, Romula

...Cla(ud)ia A(m)/ba vix(it) an/nos XX (fe)/cit in D(acia) / an(nos) V

U suvremenom rumunjskom glagol *a face* dolazi u mnogim idiomatskim konstrukcijama i sintagmama, no osnovno značenje mu je kao i u latinskom 'činiti' (DEX 1998:363).

Ferraria

Iako je posvjedočena u Daciji samo jednom, ova se riječ javlja na nizu spomenika u Dalmaciji, Rimu, Germaniji Superior, Africi Prokonzularis, Noriku i Donjoj Panoniji. Znači 'rudnik željeza'. Na mramornome votivnom oltaru načinjena je posveta tzv. "numenu" cara Karakale od strane dvojice »*conductores ferrarium*«. Jedan je svećenik »*sacerdos coloniae Apulensis*«, a drugi oslobođenik »*Augustalis coloniae Sarmizegetusae*« (Fenechiu, Lalu 2014:191).

¹⁸ Dexonline: Dicționare ale limbii române <https://dexonline.ro/definitie/contubernal> (pristupljeno 12. 4. 2021.).

AE 1909, 112 = IDR III/3, 37, Teliucu Inferior, Hunedoara, 211.–217. poslije Krista

Numini / domini (nostri) / M(arci) Aur(eli) Antonini / Pii Fel(icis) Aug(usti) / C(aius) Gaur(ius) Gauri/anus sacerd(os) col(oniae) / Apul(ensis) et Fl(avius) Sotericus / Aug(ustalis) col(oniae) Sarm(izegetusae) cond(uctores) / *ferrar(ium)*.

U suvremenom rumunjskom postoji riječ *fierar*, koja se odnosi na 'obrađivača željeza' (DEX 1998:378).

Forma

Devet željeznih okvira ogledala pronađeno je kod Sucidave i svi imaju riječ 'forma' u značenju 'okvira ogledala'.

IDR II 229 a-i, Sucidava

Forma(m) Lollianus fecit.

IDR II 230 Sucidava

F(o)rmam Brutus (f)ec(it).

Ta riječ u suvremenom rumunjskom glasi *formă*, posuđenica je iz francuskog, a označava 'oblik, konturu nekog objekta' (DEX 1998:392).

Frontalis

Posvjedočena samo na natpisu iz Sarmizegetuse, imenica muškog roda treće deklinacije *frontalis*, is označava 'prednji zid'.

CIL III 7060= IDR III/2, 13, Sarmizegetusa, 183.–192. poslije Krista.

Tib(erius) Cl(audius) Ianuarius /Aug(ustalis) col(oniae) patr(onus) dec(uriae) I / picturam porticus / et accubitus item / Cl(audius) Verus filius eius / ob honorem dupli / proporticum et culi/nam et *frontalem* / ex suo fecerunt.

U današnjem rumunjskom imenica *frontal* posuđenica je iz francuskog, a označava 'nešto što se nalazi ispred, prednji dio lica' (DEX 1998:401).

Horologiarius

Riječ je posvjedočena samo na natpisu iz Ampela gdje je bila smještena XIII *Legia Gemina*; natpis je posveta na hramu koju je učinio legionar te legije. Danas se čuva samo crtež tog natpisa Jakoba Bongarija iz šesnaestog stoljeća (Talbert 2017:140).

Horologiarius (3) je pridjev izveden iz *horologium*, *ii*, a odnosi se na zgradu (hram) koja ima ugrađen sustav za mjerenje vremena: *horologiar(ium) templum*. Moguća je i varijanta *horologiarius*, *ii* koja označava osobu odgovornu za *horolog* ('sat') (Beu-Dachin 2014:248).

CIL III 1070 = IDR III/5, 193, Apulum 212.–217.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Iunoni Regin(ae) / pro sal(ute) Imp(eratoris) M(arci) Aur(eli) An(tonini) Pii Aug(usti) et /Iuliae Aug(ustae) matris Aug(usti) / M(arcus) Ulp(ius) Mucianus mil(es) leg(ionis) XIII gem(inae) / *horologiar(ium)* templum a solo ex voto / fecit Falcone et Claro cons(ulibus).

U današnjem rumunjskom riječ *orologiu* posuđenica je iz talijanskog, a označava veliki sat pričvršćen o neku javnu površinu (DEX 1998:730).

Magistra(n)s

Na natpisu iz Apula L(ucije) Silije Maksim je *magistra(n)s primus in can(abis)*. Natpis, sad izgubljen, poznat je iz Bongarijeva crteža. Uočljivo je korištenje oblika *magistra(n)s* za *magister* na ovom natpisu, a postoje analogni natpisi i u mjestima Ulmeta i Capidava. Oblik *magistrans* participij je prezenta koji ima vrijednost imenice, a izveden je od glagola *magistro*, *magistrare* (Beu-Dachin 2014:249).

CIL III 1008 = IDR III/5, 74, Apulum, 117.–138. poslije Krista.

Fortunae / Aug(ustae) sac(rum) et Gen(i)o canabensium / L(ucius) Silius Maximus / vet(eranus) leg(ionis) I ad(iutricis) / p(iae) f(idelis) *magistra(n)s* / primus in can(abis) / d(onum) d(edit) / et Silia Ianuaria / et Silius Firminus

U suvremenom rumunjskom postoji riječ *magistrand*, što je kalk prema *doctorand*, u značenju 'osoba koja je magistrirala teologiju'¹⁹ (Marcu 2000).

Memoria

Imenica *memoria* koristi se u značenju grobnice na natpisu iz Drobete (IDR II 38) u sintagmi: *memor(iam)...fecit*. Natpis se datira na kraj drugog stoljeća poslije Krista zbog epiteta *pia constans* koja je dana petoj makedonskoj legiji. Predmet je vjerojatno nastao u Olteniji, možda čak i u Romuli. Imenica *memoria* kao grobnica zamjenjuje uobičajeni *monumentum*, koji se također javlja u vulgarnoj varijanti kao *monimentum*, a postoji i riječ *titulum* koja se javlja rjeđe. Do sad je poznata imenica *memoria* kao grobnica na tri natpisa u Daciji. Natpisi posvećeni sjećanju na nekoga rašireni su u cijelom carstvu pa tako i u Daciji (u Sarmizegetusi, Miciji, Ampelu) (Beu-Dachin 2014:250).

AE 1959, 316 = IDR II 38, Drobeta

D(is)] M(anibus) M(arcus) Va[l(erius)] Alexander vet(eranus) [le]g(ionis) V [M(acedonicae)] P(iae) C(onstantis) ex strat(ore) co(n)s(ularis) [vix(it)] a[n]

¹⁹ Dexonline: Dicționare ale limbii române <https://dexonline.ro/definitie/magistrand> (pristupljeno 12. 4. 2021.).

n(is) LXXIII memor[iam] v[i]vus sibi fecit e [Ulpia(?)]e Marcian[ae][coniu]gi suae.

CIL III 918, Potaissa

...Aur(elii) Basianus et D/asius (be)ne m(erenti) e(t) / s(ibi) m(emoriam) fa(ciendam) cura(ve)runt....

CIL III7703, Potaissa

...co(n)iuigi / carissimo *me/moriam* posuit.

U suvremenom rumunjskom postoji riječ *memorie*, kao posuđenica iz francuskog, u značenju ‘sjećanje’ (DEX 1998:619).

Monumentum/monimentum

Riječ *monumentum*, koja se također pronalazi u varijanti *monimentum*, označava ideju sjećanja općenito, a kao pogrebni spomenik ideju sjećanja na pokojnika. Riječ također označava sve sagrađeno u znak sjećanja – zgradu, spomenik, oltar. Javlja se na nekoliko natpisa iz Dacije, uglavnom u skraćenom obliku *m(onumentum)*, a ponekad se koristi u skraćenici HMNS – *h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)* (Beu-Dachin 2014: 251).

IDR III, 2 396 CIL III 1469 Sarmizegetusa 2/3 stoljeće poslije Krista

D(is) M(anibus) Aureliae Victoriae incomparabili feminae Fortunatus Aug(usti) lib(ertus) adiut(or) tabul(arii) coniugi karissimae. h(oc) *m(onumentum)* h(eredem) n(on) s(equetur).

IDR III/2, 418.

D(is) M(anibus) / C(ai) Iul(i) C(ai) f(ili) Rufi dom(o) Vimin(acio) ann(or)um XX Iul(ia) / Gemellina fratri pientissimo et / M(arco) Aurel(io) M(arci) f(ilio) Maximo mens(ium) VIII / Aurel(ius) Helico et Iul(ia) Gemellin(a) parentes / h(oc) *m(onumentum)* h(eredem) n(on) s(equetur)

Imenica je ušla u rumunjski jezik kao *mormânt* u značenju ‘grobница’, u skladu s njezinim korištenjem u kasno doba antike (DEX 1998:654). Postoji i neologizam istog korijena preuzet iz francuskog – *monument*, u značenju ‘spomenik’ (DEX 1998:652).

Neptia, neptis

Klasični oblik riječi pripada trećoj deklinaciji – *neptis, neptis* (nećakinja, unuka). Zabilježena riječ pripada prvoj deklinaciji – *neptia, ae* i javlja se na više natpisa diljem Dacije i drugih provincija (Beu-Dachin 2014:252).

IDR III/2, 392, Sarmizegetusa

IDR III/3, 421, Alburnus Maior

ILD 700, Porolissum

...*neptiae*... (u dativu).

IDR III/4, 139, Cristești, Mureș

...*nepti(a)e*

U suvremenom rumunjskom postoji riječ *nepot*, *nepoată* u značenju ‘unuk, unuka’ te ‘nećak, nećakinja’, a rumunjski je jedini romanski jezik koji je sačuvala oba značenja iz klasičnog latinskog (DEX 1998:688).

Pegmarius

Riječ se javlja u tekstu koji je otkriven u centru amfiteatra u Sarmizegetusi. Objavljen je u IDR III/2, 321, gdje se čita kao *pecumarius* i izjednačen je s *pecuarius/pecorarius*, u značenju ‘gonič ili nabavljač stoke’ (Beu-Dachin 2014:254).

IDR III/2, 321

Deae Nemesi reg(inae) / C(aius) Val(erius) Maximus *pecumarius* ex visu posuit.

U suvremenom rumunjskom postoji riječ *păcurar* koji je potekao iz *pecorarius* u istom značenju – ‘gonič stoke/stočar’ (DEX 1998:768).

Primicerius

Riječ znači ‘vođa’ i posvjedočena je na nekim natpisima iz doba carstva te također i u kurzivnom tekstu na cigli iz Dacije (Piso 1981:263).

IDR III/1, 30, Gornea Caraș Severin, 294.–300. poslije Krista

...rogo et peto *primicere* tunc puellam Bariam teretrum perdis ego Steriu(s) modo rud(i?) {rud(is?)} cuncscio me reddere Bes(sam) ex. sium visu peto et rogo *primicere* reddas mihi teretrum [tu]m venet Bessa volando [Fla]ccus aliam ulam emet et tollet mihi cor p(a)t(er) [Fla]ccus.

U suvremenom rumunjskom postoji riječ *primicer*, a odnosi se na vođu tzv. *calușara* koji izvode ritualni akrobacijski ples vezan najviše uz rumunjsku pokrajinu Olteniju (DLRM 1958).²⁰ Iako je riječ prvi put dokumentirana u 17. stoljeću, vjeruje se da je mnogo starija i da potječe od drevnih rituala vezanih za pročišćenje i plodnost, u kojima je korišten simbol konja kao utjelovljenja sunca (Kocój 2013:4–5).

Pupillus

Posvjedočen na dva natpisa iz Dacije, označava ‘dijete pod nečijim legalnim skrbništvom, odnosno na nečijoj brizi’ (Beu-Dachin 2014:256).

²⁰ Dexonline: Dicționare ale limbii române <https://dexonline.ro/definitie/primicer> (pristupljeno 12. 4. 2021.).

IDR III/5, 498; Apulum

[vix(it) an]nis LX [.....] Atilius [..... p]upill(us) [..... (?)c]um BEL

CIL III 846, Napoca/Gilău, 101.–200. poslije Krista

D(is) M(anibus) / T(iti) Ae(li) Vet() T(iti) Aeli / Pauli vet(erani) ex dec(urione) / fil(ii) vix(it) ann(is) XLII / Val(erius) Festiv(us) *pupill(us)* / b(ene) m(erenti) pos(uit) h(ic) s(itus) e(st)

U današnjem rumunjskom postoji riječ *pupil*, *pupila* kao posuđenica iz francuskog s istim značenjem (DEX 1998:872).

Sarcophagus

Javlja se samo jednom u Daciji, na epitafu iz Apula. Grčkog je porijekla i izražen je frikativom *f* dok se u većini ostalih natpisa piše aspiriranim varijantom *ph* (Beu-Dachin 2014:257).

CIL III 1198 = AE 1993, 1333 = IDR III/5, 596, Apulum, treće stoljeće poslije Krista

T(ito) Varen(io) T(iti) f(ilio) Pap(piria) Sabiniano eq(uiti) R(omano) / flam(ini) Laurentino itme flam(ini) / col(oniae) Sarmiz(egetusae) dec(urioni) col(oniarum) Sar(mizegetusae) et Apul(ensis) / e(gregiae) m(emoriae) v(iro) omnib(us) equestrib(us) milit(is) perfunc(to) / Cornel(ia) Lucilla coniux pila extruc/ta *sarcophagum* in quo Varenia / Probina q(uondam) Sabiniani soror condita / erat etiam eius corpore conloca(to) superposuit.

U suvremenom rumunjskom riječ je ušla iz francuskog u obliku *sarcophag* u značenju 'spomenik u obliku sanduka koji služi za pokapanje preminulih' (DEX 1998:946).

Titulus

Ova riječ je sinonim za imenicu *monumentum* i javlja se na nizu natpisa iz Dacije označavajući grobnicu. Vulgarni oblik *tit(u)l(um)* također se javlja na dva natpisa (Beu-Dachin 2014:259).

AE 1912, 00302; IScM-05, 00079, Ulmetum, 130.–170. poslije Krista

D(is) M(anibus) / Ithazis Da/da *titu<l>um* / sibi se vi{vi}vo / et Ziftiae uxo/ri suae defunc/tae posuit

AE 1973, 00464 IDR-03-01, 00092, Ad Mediam, 201.–270. poslije Krista

D(is) M(anibus) / Ulp(ius) Vitalio / vix(it) an(nis) XVI[I?] / Fab(ius) Hatius / an(norum) L[---]X / Valentina / *tit(u)l(um)* fecet

U suvremenom rumunjskom postoji sinkopirani oblik *titlu* u uobičajenom značenju te riječi 'naziv, naslov, titula', kao posuđenica iz novogrčkog (DEX 1998:1094).

Validare

Neposvjedočen u klasičnom latinskom, ovaj glagol znači ‘povećati’, a javlja se na natpisu iz Ampela, na votivnom stupu koji se čuva u Muzeju nacionalne povijesti Transilvanije u Cluj Napoci, objavljen u ID III/5, 136 (Beu-Dachin 2014:259).

ID III/5, 136., Ampelum

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Aur(elius) Marinus Basus {Bassus}et Aur(elius) Castor Polydi circumstantes viderunt numen a<q>uilae descidise {descidisse = descendisse}mon<t>e supra dracone(m) res *validavi*<t>sup<t>rinxit a<q>uila(m) hi s(upra) s(cripti) a<q>uila(m) de periculo liberaverun<t>v(oto) l(ibentes) m(erito) p(osuerunt).

U suvremenom rumunjskom postoji riječ *validare* kao posuđenica iz francuskog u značenju ‘potvrda, potvrda, potvrda, potvrda, potvrda’ (DEX 1998:1145).

5. Zaključak

Na temelju fonološke, morfološke, sintaktičke i leksičke analize može se zaključiti da se unatoč krnjoj očuvanosti epigrafskog materijala na području rimske pokrajine Dacije mogu pronaći veze između vulgarnog latineta s tog prostora i rumunjskog jezika koji se iz njega razvio. Ono što pomaže u rekonstrukciji uslijed nedostatka (obrađenog i katalogiziranog) materijala je epigrafski materijal iz susjednih provincija, koje danas razdvajaju i jezične i političke granice, no koje su nekoć bile dio istog carstva.

Iz cjelokupne analize valja istaknuti nekoliko otkrića. Na fonološkoj razini to su primjeri posvjedočene palatalizacije konsonanata ispred *i*, *e* (Dalmacija), na morfološkoj razini primjeri konjunktivnih konstrukcija u službi indikativa (Gornja Panonija), koje osvjetljavaju razvoj glagolskih paradigmi u rumunjskom (na primjer, indikativa prezenta glagola *afi*). Također, posvjedočen pluskvamperfekt u značenju perfekta (Dacija) baca svjetlo na porijeklo rumunjskog aorista (tzv. *perfectul simplu*). Nadalje, perifrastični futur s glagolom *velle* (Dalmacija) rasvjetljuje nastanak takve konstrukcije u suvremenom rumunjskom. Na sintaktičkoj razini može se istaći posvjedočena pojava adnominalnog dativa (Dacija) i danas prisutna u rumunjskom; prijelaz imenica četvrte deklinacije na *-us* i *substantioa communia* u prvu deklinaciju: *neptia*, *socra* (Dacija). Na leksičkoj razini to je očuvanje nekih značenja kao u latinskom jeziku, na primjer, dvostrukog značenja riječi *neptia* (iz *nepos*), kao i u latinskom.

Ovaj bi rad mogao otvoriti vrata daljnjim istraživanjima veza između inovacija u vulgarnom latinskom na području Dacije i kasnijih rezultata u rumunjskom jeziku, čiji je povijesni razvitak zbog manjka pisanih i epigrafskih spomenika uglavnom prepušten nagađanjima. To bi značilo proučavanje preostale nekatalogizirane i neobrađene građe skupljene po raznim bazama podataka i otkrivanje daljnjih veza između vulgarnolatinskih inovacija s područja Dacije i fonoloških, morfoloških, sintaktičkih i leksičkih rješenja u rumunjskom.

Popis kratica

AE – *L'Année Épigraphique*

ATÉ – *Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társaság Évkönyve, Kolozsvár – Nagyenyed – Gyulafehérvár*

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*

DACIA – *Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*

DLRM – *Dicționarul limbii române moderne*

IDR – *Inscriptiones Daciae Romanae*

IGLRom – *Inscripțiile grecești și latine din sec. IV–XIII descoperite în România*

ILD – *Inscriptiones Latinae Daciae*

ILS – *Inscriptiones Latinae Selectae*

PGM – *Procedura de Gestionare a Muncii*

SCIVA – *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*

TabCerD – *Tabulae Ceratae Daciae*

Literatura

Banfi, Emanuele. 1985. *Linguistica balcanica*. Bologna: Zanichelli, 57–72.

Beu-Dachin, Eugenia. 2014. *The Latin language in the Inscriptions of the Roman Dacia*. Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 25–265.

Bounegru, George Valentin; Gyorgy Nemeth. 2013. Cursing the nomen. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 184, 238–242.

DEX = *Dicționarul explicativ al limbii române*. 1998. București: Academia română – Institutul de lingvistică Iorgu Iordan.

Felecan, Oliviu; Felecan Nicolae. 2015. Cazurile gramaticale românești – perspectiva G. G.

Neamțu. Ur. Pomian, Ionuț; Nicolae Mocanu. *Înspre și dinspre Cluj: contribuții lingvistice: omagiu profesorului G. G. Neamțu la 70 de ani*, p. 263–273, Cluj-Napoca: Diacronia.ro, 266.

Fenechiu, Carmen; Ștefania Lalu. 2014. The vocabulary of metals in Latin

- inscriptions from Dacia. *Acta Musei Napocensis*, 51/I, 187–194.
- Hirt, Albert Michael. 2010. *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC–235 AD*. Oxford: Oxford University Press.
- Kocój, Ewa. 2013. The Romanian Ritual of călușari Between an Obsolete Meaning and a Preserved Structure. *Anthropos: International Review of Anthropology and Linguistics*, 108 (2), 4–5.
- Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*. 2000. Ur. Marević, Jozo. Prir. Filković, Katarina; Margareta Gašparović; Milan Moguš. Sv. I. apparo (1). Zagreb: Matica hrvatska.
- Mihăescu, Haralambie. 1960. *Limba latină în Provinciile Dunărene ale Imperiului Roman*. București: Editura Academiei, 23–152.
- Philipide, Alexandru. 2011. *Istoria limbii Române*. București: Editura Polirom, 175–218.
- Piso, Ioan. 1981. Die spätrömische Inschrift von Gornea. *Hungarian Polis Studies*, 22, 263–265.
- Rosetti, Alexandru. 1986. *Istoria limbii române*. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 75–241.
- Talbert, Richard John Alexander. 2017. *Roman Portable Sundials: The Empire in Your Hand*. Oxford: Oxford University Press, 140.

Mrežni izvori

- Searchable Greek Inscriptions
<https://epigraphy.packhum.org/> (Pristupljeno 12. 4. 2021.)
- Dicționare ale limbii române
<https://dexonline.ro/> (Pristupljeno 12. 4. 2021.)
- BibliaOrthodoxa.ro
<http://www.bibliaortodoxa.ro/> (Pristupljeno 12. 4. 2021.)
- Epigraphic lexicon of Dacia
<http://hiphi.ubbcluj.ro/Lexicon/> (Pristupljeno 12. 4. 2021.)

Vulgar Latin on the epigraphic material in Dacia in comparison with Romanian

Abstract

Epigraphic material in Dacia is represented by votive monuments, wax (*tabulae ceratae*) and lead (curse) tablets (*tabellae defixionis*). Wax tablets from Roman miner settlement Alburnus Maior (today Roșia Montana, Alba County) that have been excavated in the 19th century deserve special interest for they show not only the characteristics of the Vulgar Latin of those times (second century A.D.), but give an insight into the lives of the (Illyrian) miners and the mining community of those times. Each of them show the development of Vulgar Latin in that area that finally led to the Romanian language. The changes, which can be traced from Roman times into the modern Romanian, have been shown on the phonological, morphological, syntactic and lexical level.

Ključne riječi: vulgarni latinski, epigrafski spomenici, Dacija, voštane pločice, rumunjski

Keywords: vulgar Latin, epigraphic monuments, Dacia, wax tablets, Romanian